

Miten 1800-luvun tietokirjojen suomentamisprosessia voi tutkia?

Kaarina Pitkänen-Heikkilä
Helsingin yliopisto

Abstract

This article deals with research methods used in the study of 19th century translation processes of non-fiction in the natural sciences. Translation conventions can be examined by comparing source and target texts or the various editions of the translated books. However, there may also be other material that provides more concrete information on the translation process, e.g. manuscripts, publishers' minutes, forewords, translator's correspondence and diaries, and book reviews. Such material may be available in archives, libraries and newspapers but is often very difficult to find. Some editions may be so small that there are no extant copies. Manuscripts have often been destroyed by the printing houses. Correspondence is scattered in various archives and is often poorly indexed.

In this paper, I discuss three cases that I have approached recently and show several challenges I have met in exploring them. Some of the questions I will address in this article are as follows: How to study translation processes? Where can the material be found? What can we find out about the 19th century context? Who is the translator? Did the translator work alone? To what extent did others influence the translation? What is the background of book reviews?

Asiasanat: tietokirjallisuus, tietokirjallisuuden kääntäminen, suomennosprosessi, kääntäminen, 1800-luvun käännökset

1 Johdanto

Tässä artikkelissa otan puheeksi haasteet, joita olen kohdannut tutkiessani kääntämisen prosessia 1800-luvun oppi- ja tietokirjoissa. Tutkimukseni on osa laajempaa hanketta ”Suomentamisen ideologiat ja normit. Tietokirjallisuuden konventioiden muotoutuminen ja keskustelu käännösten kielestä 1800- ja 2000-luvuilla”, joka aloitettiin Helsingin yliopiston suomen kielen oppiaineessa vuonna 2008. Millaisin aineistoin ja menetelmin tietokirjallisuuden suomentamista voidaan tutkia ja millaisia haasteita tällaiseen tutkimukseen liittyy?

Keskeisenä metodina hankkeessamme on lähde- ja kohdetekstin tarkastelun ohella erilaisten käännöksiä koskevien metatekstien analysoiminen. Tavoitteena on päästä tällaisten tekstien kautta kääntämisen konventioiden jäljille. Käännöksiin liittyviä metatekstejä ovat mm. kääntäjän esipuheet, teoksista laaditut kirja-arviot, kustantajien pöytäkirjat, kääntäjien henkilökohtaiset päiväkirjat ja kirjeenvaihto. Nykyhetken käännöstyöstä voidaan saada myös haastatteluaineistoja käännöstyön eri toimijoilta (esim. Anne Mäntysen tutkimus hankkeessa). Kielentutkijalle konkreettisimmin ja paljastavimmin kääntäjän ja toimittajien työskentelyä valaisisivat tietysti käsikirjoitusvaiheen eri versiot, mutta tällaisten aineistojen säilyminen 1800-luvulla julkaistuista teksteistä on hyvin harvinaista.

Hankkeessamme pyritään selvittämään, mihin suuntaan käännosten kieltä on ohjattu ja ohjataan toimitusprosessissa. Samalla koetamme päästä perille kääntämisen prosessista yleisemminkin. 1800-luvun käännoistyön selvittely vaatii paljon työtä arkistoissa; se on pienien vihjeiden jäljittämistä ja todellisten, prosessista kertovien vihjeiden tunnistamista muiden kiinnostavien yksityiskohtien joukosta. Se on pikkutarkkaa ja aikaa vaativa puuhaa, ja löydöt saattavat silti jäädä hyvin vähäisiksi ja usein vain epämääräisiksi viittauksiksi, jotka jättävät paljon tilaa tulkinnalle.

Käsittelen ensiksi aineistojen löytämiseen liittyviä ongelmia, minkä jälkeen kuvaan yksityiskohtaisemmin kolmen tutkimani tapauksen yhteydessä esiin tulleita asioita. Lopuksi pohdin yleisemmin tässä tutkimushankkeessa esiin nousseita kysymyksiä sekä yleensäkin historiallisiin käännoksiin kohdistuvan tutkimuksen haasteita.

2 Aineistojen löytämiseen liittyviä ongelmia

Sopivien tutkimusaineistojen löytäminen ei aina ole itsestään selvää. Toisinaan voi jo se olla haasteellista, että pääsee julkaistuun käännokseen käsiksi – yli sata vuotta vanhojen teosten painokset saattavat olla pieniä ja huonosti säilyneitä. Varsinkin vihkosina painetuista ensipainoksista yksittäiset vihkot voivat puuttua kirjastoista. Kirjastojen lisäksi vanhoihin tietokirjasuomennoksiin liittyvää aineistoa voi etsiä mm. kustantajien arkistoista ja kääntäjien henkilöarkistoista, joita säilytetään esimerkiksi Kansalliskirjastossa, Kirjallisuusarkistossa ja maakunta-arkistoissa. Arkistolaitoksen (www.arkisto.fi) Vakka-arkistotietokanta helpottaa tiedonhakua, koska siihen on koottu Kansallisarkiston ja maakunta-arkistojen kokoelmia ja luetteloiden yhteyteen on lisätty myös kuvailutietoja. Monet 1800-luvun kääntäjät olivat opettajia, ja esimerkiksi *Jyväskylän seminaarin historiassa* (Halinen 1963) selostetaan laajasti seminaarissa tehtyjä käännoistöitä; tämä ja muut vastaavat tutkimukset voivat myös auttaa aineistojen jäljille. Kirjoista julkaistut arviot taas löytyvät vanhoista sanoma- ja aikakauslehdistä, joita voi selailla vaikkapa *Historiallisessa sanomalehtikirjastossa* (www.digi.lib.helsinki.fi) tai kirjastojen mikrofilmeiltä.

Kustantajien arkistoissa pääsee harvoin käsikirjoitusten äärelle, mutta kustantajien pöytäkirjoissa saattaa sen sijaan olla vihjeitä toimitusprosessin etenemisestä. Kääntäjien jäämistöjen jäljittäminen on usein ongelmallista, koska harvalla kääntäjällä on oma henkilöarkisto ja esimerkiksi kirjeenvaihto voi olla hajallaan useissa eri arkistoissa. On huomioitava myös mahdolliset virheet aineistojen luokittelussa, jotka voivat johtua esimerkiksi käsikirjoitetun materiaalin vaikealukuisuudesta. Kerran törmäsin tällaiseen, kun ihmettelin erään kirjeen sisältöä – osoittautui, että arkistoluokituksessa oli vuosikymmenen virhe kirjeen päiväyksessä.

Toisinaan voi olla epätietoisuutta siitä, kuka teoksen on kääntänyt, koska suomentajaa ei välttämättä ole mainittu itse teoksessa. 1800-luvulla oli tärkeää saada kirjoja suomeksi eikä tietoa suomennoksen laatijasta saati alkuteoksen kirjoittajasta välttämättä pidetty keskeisenä. Arvailukin saattaa olla hankalaa, koska kääntäjänä saattoi toimia kuka tahansa lähdekieltä (yleensä ruotsia) ja suomea hyvin taitava, joka koki tärkeäksi suomenkielisten kirjojen julkaisun omalla alallaan. Varsinaista kääntäjän ammattia ei siis vielä ollut.

3 Esimerkkejä tutkimuksista

Havainnollistan seuraavaksi vanhojen tietokirjakäännösten tutkimisessa kohtaamiani haasteita nostamalla esiin joitain yksityiskohtia selvittelemistäni tapauksista. Tähän mennessä olen tutkinut 1800-luvun tietokirjasuomennoksia kolmesta eri suunnasta: olen tarkastellut termistön kehittymistä ja vakiintumista eläintieteessä 1850–1880-luvuilla (Pitkänen-Heikkilä, tulossa 2010a), kirjakielen normien ja käännösnormien kehitystä Johan Bäckvallin suomennoksessa (1860) ja uusintasuomennoksessa (1866) Topeliuksen *Luonnon-kirjasta* (Pitkänen-Heikkilä, tulossa 2010b) sekä käännöstyön prosessia eräässä August Ahlqvistilta kesken jääneessä maantieteen oppikirjasuomennoksessa 1840-luvulta (Pitkänen-Heikkilä, tekeillä). Aineistoina olen käyttänyt alkutekstien ja käännösten sekä korjattujen uusintapainosten lisäksi mahdollisimman runsaasti muita kirjallisia aineistoja, jotka kertovat käännösprosessista.

3.1 Tutkimus termistön vakiintumisesta

Vaikka hankkeemme keskittyikin käännöksiin, olen tarkastellut eläintieteellisen termistön vakiintumista kuuden vuosina 1859–1881 suomennetun teoksen lisäksi myös samasta aiheesta samanaikaisesti ilmestyneissä alkuaan suomeksi kirjoitetuissa kirjoissa. Termistön kehittämisprosessia käännöksissä ja ei-käännöksissä on näet mahdotonta erottaa toisistaan. Suomenkielinen eläintiede on joka tapauksessa kehittynyt vasta sen jälkeen, kun termistö on jo ollut olemassa muilla kielillä, joten myös alun perin suomeksi kirjoitettujen teosten termivalintoja ohjasivat vierailta kielillä opitut termit. Suomenkielisen termistön vakiintumisessa suomennokset ovat yhtä keskeisiä kuin alun perin suomeksi kirjoitetut teokset, ja molemmat ovat vaikuttaneet toisiinsa.

Tutkimissani luonnonkirjoissa ja eläintieteellisissä teoksissa on muutama sellainen, joissa suomenkielisen tekstin laatija on jätetty mainitsematta kirjan nimilehdellä. Yksi näistä on vuonna 1859 *Lukemisia kansalle* -sarjassa ilmestynyt *Luonnon oppia*¹, joka Valfrid Vaseniuksen (1878) mukaan on G. E. Eurénin laatima. Myöskään C. F. Lütkenin teoksen *Zoologia eli eläinkunnan luonnonhistoria* (1866, suomennos J. E. Berghrothin ruotsinnoksesta 1866) suomentajaa ei mainita teoksessa. Kääntäjä selvisi *Tapiossa* ja *Kirjallisessa Kuukauslehdessä* vuonna 1867 julkaistuista kirja-arvioista. Näiden mukaan käännöksen laati lähes kokonaan Eero Salmelainen, ja H. G. Perander käänsi viisi viimeistä arkkia tältä keskenjääneessä työssä. Kääntäjää ei mainita myöskään Lütkenin teoksen uusintasuomennoksessa (käännetty K. V. J. Unoniuksen ruotsinnoksen pohjalta 1871), jolla on eri suomentaja – Salmelainen kuoli jo vuonna 1867. Jyväskylän seminaarin historiikin mukaan kääntäjä oli J. F. Canth, joka toimi luonnontieteen lehtorina seminaarissa (Halinen 1963: 94).

Alun perin vihkoina julkaistuista teoksista esimerkiksi käy Aleksanteri Rahkosen suomennos N. J. Berlinin teoksesta *Lukukirja Luonnontieteessä*, joka ilmestyi vuosina 1865–1868. Ensimmäinen vihko ilmestyi vuonna 1865, toinen 1866 ja kolmas 1867; ensimmäistä vihkoa ei ole enää saatavilla. Kirja ilmestyi kokonaisuutena vuonna 1868. Tämän teoksen yhteydessä tulin pohtineeksi *nisäkäs*-termin laatijaa. Se on käytössä vuonna 1866 J. V. Murmanilla (Murman ja Aschan 1866)², mutta niin myös Rahkosen

käännöksessä vuodelta 1868. Termi esiintyy kirjan alkuosassa, siis hävinneen ensimmäisen vihkon osuudessa. Koska näyttää siltä, että aiemmin ilmestyneiden osien tekstiosuuksia ei ole muutettu vuoden 1868 painokseen, voi väittää, että myös termi *nisäkäs* on esiintynyt ensimmäisen kerran jo vuonna 1865.

Termistön vakiintumista seurattaessa on nähtävissä, että vaikka jotkin käsitteet olisi nimetty suomeksi jo aikaisemmissa kirjoissa, seuraavat kirjoittajat ovat saattaneet kehittää niiden tilalle uusia termejä. Tämä voi kertoa siitä, että kirjoittaja tai suomentaja on halunnut löytää osuvampia termejä, mutta on myös mahdollista, että kirjoittaja ei ole tuntenut aiempia teoksia. Kirjojen painosmäärä ja sitä kautta levikki saattoi olla hyvin pieni, joten kaikki aiemmin aiheesta laaditut kirjat eivät välttämättä olleet uuden teoksen kääntäjälle tai laatijalle tuttuja.

Tämä osatutkimus keskittyi termeihin, mutta käännösprosessin selvitys ei silti suinkaan ole merkityksetöntä kysymyksenasettelun kannalta. Esimerkiksi kääntäjien verkostot saattavat paljastua esipuheista ja kirja-arvioista.

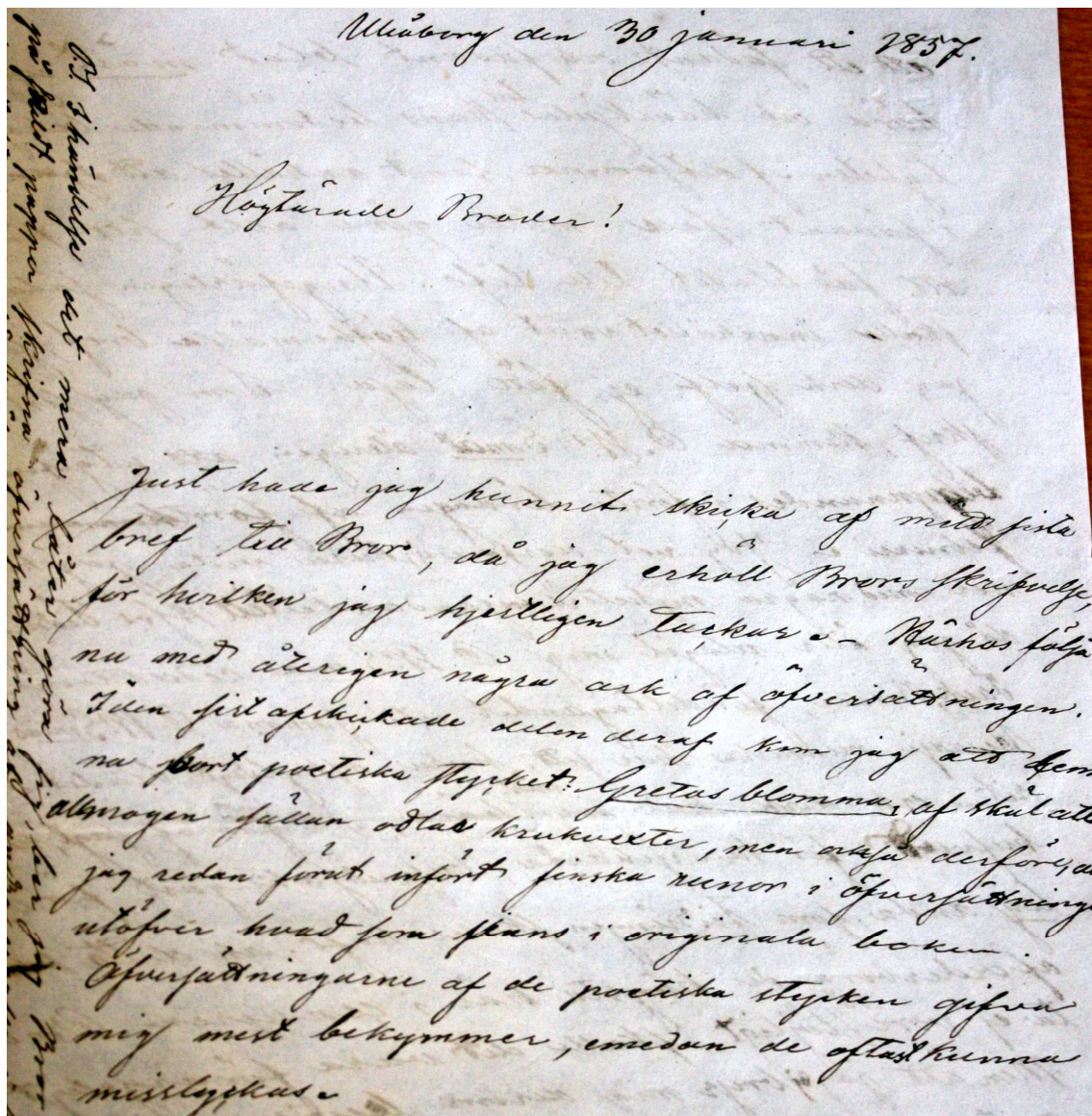
Esimerkiksi Rahkonen kertoo Berlin-suomennoksensa esipuheessa saaneensa termejä Murmanilta: ”Viimein saamme lausua sydämellisen kiitoksemme J. V. Murmanille, joka hyväntahtoisesti on meille ensimmäiseen osakkeeseen antanut muutamia tarpeellisia tiedesanoja, joita ei vielä ennen ole eläintieteellisissä teoksissa käytetty” (Berlin 1868). Näin pääsemme taas kysymykseen *nisäkäs*-termin laatijasta: todennäköisesti se on siis ollut Murman, vaikka termi onkin esiintynyt Rahkosen käännöksessä aiemmin kuin Murmanin omassa kirjassa.

Salonen taas kertoo Segerstedtin teoksen *Luonnontiede kansakouluja ja aloittelevia varten* (1881) esipuheessa suomennoksen vaiheista seuraavasti: ”Mitä suomennokseen tulee on se alkuaan herra Kansakoulunopettaja K. Verkon tekemä neljännestä painoksesta. Kun sittemmin viides, muutettu ja korjattu painos ilmestyi, sain toimekseni muuttaa käsikirjoitus sen mukaiseksi kuin myös tarkastaa ja korjailia sitä muuten. Muuttamiset ovat kuitenkin olleet niin perinpohjaisia että tätä täydellä syyllä täytyy pitää uutena suomennoksena”. On kuitenkin mahdollista, että Salonen on käyttänyt esimerkiksi samoja termejä kuin K. Verkko käsikirjoituksessaan.

Kirja-arvioissa kommentoidaan usein teosten kieltä ja toisinaan myös termistöä, mutta ne voivat avata myös laajemmin teosten laatimisprosessia. Esimerkiksi Rahkosen ja Murmanin yhteistyöstä tietävää ei yllätä se, että kun Rahkonen arvioi *Kirjallisessa Kuukauslehdessä* (1868:10, s. 260–264) Murmanin ja Aschanin teoksen *Eläintiede suomalaisille alkeiskouluille* (1866), hän kehuu vuolaasti Murmanin osuutta. Aschanille hän kuitenkin antaa ankaraa kritiikkiä erityisesti termien muodostamisen käytänteistä. Aschan puolustautuu vastineessaan (Tapio N:o 44, 31.10.1868) kritiikkiä vastaan: ”Eikö siinä ole kyllä, jos itse asia täydellisesti selvää?” Kirja-arviosta alkanut keskustelu kertoo, että suomeksi eläintieteestä kirjoittavilla saattoi olla kovinkin erilaiset lähtökohdat ja periaatteet esimerkiksi terminologisissa kysymyksissä.

3.2 Tutkimus Topeliuksen *Luonnon-kirjan* suomennoksesta

Topeliuksen *Luonnon-kirjan* käännösprosessin selvittämiseen löysin oivallista aineistoa Kansalliskirjaston erikoislukusalin Topelius-kokoelmista. Ne sisälsivät Topeliuksen ja Bäckvallin kirjeenvaihtoa vuosilta 1856–1858. Kirjeissään Topelius lähettää Bäckvallille tekstiosuuksia käännöstä varten ja antaa ohjeita kääntämiseen, kun taas Bäckvall selittää ratkaisujaan käännöstyössä (ks. kuva 1).

Kuva 1. Ote Bäckvallin kirjeestä Topeliukselle. (Topelius-kokoelma, Kansalliskirjasto.)

Topelius ohjeistaa suomentajaa kertomalla toivovansa suomennosta, joka olisi aidon suomalainen, lähellä kansan luonteenlaatua ja katsomuksia. Tähän liittyen hän ehdottaa lapsille tutturen suomalaisten satujen ja laulujen käyttämistä ruotsinkielisten runojen sijasta. Bäckvall taas perustelee mm. tekemiään poistoja: esimerkiksi runo *Gretas blomma* on jätetty pois, koska Bäckvallin mukaan suomalaiset eivät kasvata ruukkukasveja. Hän myös perustelee erisnimen vaihtamista: koska *d*-äänne on vaikea

suomalaisille lapsille, hän haluaisi muuttaa *Dionin Taivoksi* (Topeliuksen kirjeenvaihtoa, Topelius-kokoelma).

Luonnon-kirjasta julkaistut kirja-arviot suhteutuvat kiinnostavasti tähän kirjeenvaihtoon. Arvioissa Bäckvallin suomennosta ja kieltä pidetään ”sujavana” ja ”puhtaana”, mutta runojen suomennoksia moititaan ”karkeiksi” ja ”orjallisiksi” (esim. *Mehiläinen* 1862). Bäckvall ei siis noudattanut Topeliuksen ehdotusta vaihtaa runojen sijaan esimerkiksi tuttuja suomalaisia lauluja. Näin siitä huolimatta, että hän itsekin näki runot suurimpana haasteenaan käännöstyössä: oli vaikeaa yhtä aikaa sekä noudattaa alkutekstiä että laatia suomen kielessä sointuvia, mitallisia säkeitä (Topeliuksen kirjeenvaihtoa, Topelius-kokoelma). *Luonnon-kirjan* ensimmäisen painoksen runoihin kohdistuva kritiikki sai kuitenkin aikaan sen, että Bäckvall muotoili myöhemmin neljänteen, korjattuun painokseen lähes jokaisen säkeen uudelleen.

Topeliuksen *Naturens bok* oli ilmestynyt heinäkuussa 1856, ja Topelius oli pyytänyt Bäckvallilta suomennosta jo saman vuoden helmikuussa. Kirjeet kertovat, että Bäckvall aloitti kääntämisen heti ja lähetti jo maaliskuussa kirjeensä mukana osan käännöksestään. Hän pyysi samalla Topeliusta tarkistuttamaan sen Lönnrotilla. Lisää käännöstä valmistui toukokuussa, joulukuussa ja viimeiset osat tammi- ja helmikuussa 1857. (Topeliuksen kirjeenvaihtoa, Topelius-kokoelma.) Suomennos ei ilmeisesti missään vaiheessa mennyt Lönnrotille, vaan sen tarkasti lopulta SKS:n tarkastustoimikunta. Tämä sopi myös Bäckvallille, joka toteaa asian kirjeessään 18.5.1856.

Lisäaineistoa *Luonnon-kirjan* käännöstyön selvittelyyn löytyi Elias Lönnrotin kirjekokoelmista. Lönnrotin kirjekonseptit paljastavat, että suomennoksen ensimmäinen versio – se, josta Topeliuksen ja Bäckvallin kirjeenvaihdossa puhutaan – paloi Paavo Tikkasen kodin tulipalossa. Lönnrot pahoittelee tapahtunutta kirjeessään Bäckvallille joulukuussa 1858, mutta ilmaisee samalla luottavaisen toiveen uuden suomennoksen saamisesta (Lönnrot 1990, 363). Uuden suomennoksen tekemiseen liittyvistä vaiheista ei löydy tietoa, mutta ensimmäisen käännöstyön aikaiset käytännöt näyttävät olleen lopullisiakin käytänteitä; ainoastaan kirjeissä mainittu suomentajan esipuhe vuonna 1860 ilmestyneestä kirjasta puuttuu.

SKS:n tarkastustoimikunnan työstä on vaikea saada selvää käsitystä, mutta sen antamassa lausunnossa lopullista käännöstä pidettiin niin hyvänä, ettei sille tarvinnut kielen suhteen tehdä mitään: ”Vara-kirkkoherra Bäckvall on monin keinoin osottanut olevansa mahtavimpia miehiä suomen kieltä kirjallisissa teoissa käyttämään. Tutkiakunta näkee tämänki kirjan käännöksen varsin hyvästi sujuneen, niin ettei se kielen suhteen tarvitse parantelemista.” (*Suomi* 1859, 317.) Kuitenkin toimikunta varmasti teki joitain ehdotuksia, joista käsikirjoitusversiot voisivat kertoa. Sellaisia ei harmillista kyllä ole löytynyt.

Bäckvall tarkisti suomennostaan vuonna 1868 ilmestyneeseen uuteen painokseen. Käännöksiä vertaillen on tilaisuus nähdä konkreettisesti, millaiset asiat vaativat kääntäjän mielestä muutosta. Samalla on mahdollisuus pohtia myös kirjakielessä kahdeksassa vuodessa tapahtuneita normimuutoksia. Korjattuun painokseen liittyvää muuta aineistoa ei valitettavasti ole saatavilla. Siitä ei julkaistu arvioita, enkä myöskään ole löytänyt kirjeenvaihtoa tai muuta kirjallista aineistoa, joka kertoisi työstä lisää.

Aineisto vaikutti lupaavalta, mutta tarkempi tutustuminen herätti hämmennystä ja kysymyksen siitä, sopiko löydös kuitenkin aineistoksi. *Maan oppaaseen* (1844) verratessani nimittäin havaitsin, että käsikirjoitus ei liittynytkään siihen, vaan oli jokin muu maantieteellinen käsikirjoitus. Mistä ja milloin se siis oli käännetty?

Selvitin käsikirjoituksen arvoitusta Kotuksen Varhaisnykysuomen korpuksesta (Kaino-aineistoluettelo ks. <http://kaino.kotus.fi>), johon on koodattu Ahlqvistin lähettämiä kirjeitä. Näin löysin lopulta paljastavan kirjeen, jonka Ahlqvist oli lähettänyt SKS:n sihteerille Sven Gabriel Elmgrenille marraskuussa 1847. Tässä hän mainitsee aloittamastaan maantieteen oppikirjan käännöksestä. Myöhemmin löysin lisää käsikirjoitukseen liittyvää tietoa Ahlqvistille lähetetyistä kirjeistä (Kirjallisuusarkisto). Paljastui, että SKS oli pyytänyt Ahlqvistia laatimaan uuden maantieteen oppikirjan.

Lähdin selvittämään asiaa myös SKS:n pöytäkirjoista. Niiden mukaan marraskuun 3. päivän kokouksessa vuonna 1847 (Protocoller 1846–1849, KIA) oli käsitelty uusien oppikirjojen kustantamista, ja tässä vaiheessa on suunniteltu myös ”lyhyttä mutta ei liian yksinkertaistettua yleistä maantiedettä, jossa nimien pitäisi esiintyä sulkeissa vieraskielisissä muodoissaan, jotta Ruotsin tai Saksan karttoja voitaisiin käyttää”. Ahlqvistin vastaanottamista kirjeistä (KIA) paljastuu, että heti marraskuun 3. päivän kokouksen jälkeisenä päivänä SKS:n sihteeri Elmgren on kirjoittanut Ahlqvistille. Hän kertoo SKS:n päättäneen varustaa alemmat koulut suomalaisilla oppikirjoilla, joko suomeksi kirjoitetuilla tai käännettyillä. Elmgren kertoo olleen tiedossa, että Ahlqvist suunnittelee maantieteellistä teosta ja ehdottaa, että tämä laatisi sellaisen tai kääntäisi Heikelin maantieteen. SKS toivoo teosta niin nopeasti kuin mahdollista, koska tarve on suuri.

Ahlqvist vastaa 21.11.1847 Elmgrenille ja kertoo ryhtyneensä jo kesällä kirjoittamaan *Maan oppaan* (Ahlqvistin suomennos L. S. Platoun Geografiasta, julkaistu 1844) terminologiaa uudelleen ”ja ellei Kajaanin-matkamme olisi tullut väliin, maantiedon kirja olisi jo valmiina”. Hän kertoo, että Heikelin oppikirja on ”sopimaton suoraan käännettäväksi”, koska siitä puuttuu ns. matemaattinen maantiede ja monien termien edellytetään olevan tuttuja. Hän kirjoittaa: ”Aionkin saada tässä parannusta aikaan; niinpä matemaattinen maantiede on ollut jo kuukauden valmiina.” Lisäksi hän aikoo mm. laajentaa Suomen maantieteen osuutta ja supistaa Venäjän osuutta. Hän kertoo myös ottaneensa yhteyttä Heikeliin itseensä, joka oli luvannut kertoa jouluun mennessä ”niistä korjauksista ja selityksistä, joita katsoi kirjansa tarvitsevan”. Ahlqvist kertoo tulewansa Helsinkiin heti, kun saa kirjan valmiiksi, ja uskoo tämän tapahtuvan jo helmikuussa 1848. Hän myös toivoo, että kirja olisi kouluissa jo seuraavan lukuvuoden alussa.

Verratessani Ahlqvistin käsikirjoitusta Heikelin oppikirjaan (1843) paljastui, että vain pieni osa käsikirjoituksesta on käännöstä Heikelin teoksesta. Käsikirjoituksen ensimmäistä osaa ei ole käännetty siitä, ja toinen osa sisältää vain Heikelin kirjan johdattelevat luvut, n. 14 sivua teoksesta, joka on kokonaisuudessaan 137 sivun mittainen. Todennäköisesti tarkoituksena on ollut kääntää kirjaa laajemmin, mutta työ on keskeytynyt. Kävin läpi runsaasti ruotsinkielisiä maantieteen oppikirjoja tuolta ajalta, mutta en löytänyt alkuosaa vastaavaa teosta. Oliko teksti siis ollenkaan käännö? Näyttää siltä, että Ahlqvist on itse laatinut alkuosan – todennäköisesti useiden eri

teosten pohjalta, eihän hän maantieteilijä ollut. Nykykielen kautta tarkasteltuna myös alkuosan teksti näyttää käänökseltä; asiaa on tosin vaikea arvioida, koska ruotsin kieli saattoi muutenkin vaikuttaa kirjoitettuun tekstiin. Olihan kirjakieleen vakiintunut monia käänöskielen piirteitä mm. raamatunkäännöstyön tuloksena.

Aineisto on kiinnostava, mutta mihin kaikkeen sitä voi käyttää? Tutkimuskysymykset vaihtuvat samalla kun tutkimus edistyy ja edelliset kysymykset osoittautuvat vääriksi – sellaisiksi, joihin aineisto ei voikaan vastata. Tässä vaiheessa tutkimusta tiedän, että kysymyksessä on osittainen käänös. Työ aloitettiin itsenäisesti, kustantaja otti sopivalla hetkellä yhteyttä kuin tilauksesta, mutta jostain syystä projekti jäi kuitenkin kesken. Yhteistyötä on ollut ainakin Lönnrotin kanssa, ja osan käsikirjoituksesta Lönnrot onkin tarkastanut. Myös Heikeliin Ahlqvist on ollut yhteydessä. Näyttää jäävän arvoitukseksi, millaiset syyt sitten aiheuttivat työn keskeytymisen.

Lönnrotin ja Ahlqvistin yhteistyö voisi paljastua kirjeenvaihdosta – miehet kirjoittivat runsaasti kirjeitä toisilleen. Vuodelta 1847 ei kuitenkaan ole lainkaan kirjeenvaihtoa, sillä he tapasivat toisiaan molempien oleillessa Kajaanissa. Vuonna 1848 Ahlqvist muutti Helsinkiin ja kirjeenvaihtoa on jonkin verran, mutta mainintoja maantieteen oppikirjan kirjoittamisesta ei ole.

Kirjaa ei siis julkaista vuonna 1848, eikä SKS:n pöytäkirjoista löydy myöhempiä viittauksia projektiin. Viimeinen ajallinen viittaus Ahlqvistin maantieteelliseen projektiin löytyy helmikuulta 1848, jolloin Lavus Korander kirjeessään Ahlqvistille kertoo myös ”kyhäävänsä alkeis-geografian”. Korander kertoo kuulleensa Pekka Aschanilta, että Ahlqvistilla on tekeillä vastaava mutta laajempi teos ja että Ahlqvistilla on myös runsaasti sitä varten ”sepitettyjä nimityksiä”. Korander esittää, että olisi hyvä, jos molemmissa kirjoissa noudatettaisiin samanlaista terminologiaa, ja siitä syystä hän lähettää oman sanalistansa Ahlqvistille nähtäväksi: ”kirjoittaisit - - mitä sinulla olisi minun nimityksiäni vasten, ja lähettäisit sitten vaikka saman lipun tänne niin saisin, ennen kuin Viipuriin laitan vielä parannella kirja-tekoani.” Yhteistyön jatkumisesta kirjeenvaihto ei kerro mitään, ja Koranderin *Yleinen maantiede. I. Luonnollinen Maantiede ynnä Venäjän valtakunta, Euroopassa olevine alusmainensa, valtiollisesti ilmestyi lopulta vasta vuonna 1862.*

4 Pohdintaa

Olen näiden kolmen tutkimani tapauksen pohjalta kertonut esimerkkejä siitä, millaisia asioita käänösprosesseista voi erilaisin aineistoin saada selville, ja samalla tuonut esiin myös erilaisia ongelmia, joita olen kohdannut tutkimustyössäni. Ensinnäkin sopivien aineistojen löytäminen on osoittautunut odotettua vaikeammaksi. Tietokirjakäännöksiä sinänsä olisi tarpeeksi, mutta hankkeen luonteeseen sopivia aineistoja ei monistakaan käänöksistä ole olemassa. Käänösprosesseihin osallistuneiden henkilöiden ja heidän muodostamiensa verkostojen hahmottaminen on myös ollut haasteellista ja monimutkaista. Joskus esimerkiksi kirjeenvaihtoa voi joutua lukemaan hyvinkin runsaasti, jos aikoo löytää edes pieniä vihjeitä asiasta, jota itse selvittää. Käsikirjoitetut tekstit ovat monesti vaikealukuisia käsialan tai heikkolaatuisten mikrofilmien vuoksi, ja myös vanhahtava ruotsin kieli saattaa olla toisinaan hankalaa. Erilaisia aineistoja ja

mahdollisesti muidenkin asiantuntemusta hyödyntämällä vanhojenkin käännösprosessien jäljille voi vähitellen kuitenkin päästä.

Suomennoksissa ei aina ole suomentajan esipuhetta, mutta silloin kun on, niissä on usein tärkeitä tietoja käännöstyöstä ja mahdollisista avustajista. Aina ne eivät kuitenkaan kerro koko totuutta, kuten esimerkiksi edellä puheena ollut B. Salosen esipuhe Segerstedt-käännöksessä. Esipuheessa Salonen kertoo K. Verkon käsikirjoituksesta, jonka pohjalta hän aloitti työn, ja kertoo tehneensä lopulta niin suuria muutoksia, että näkee lopputuloksen olevan itsenäinen käännös. Kirjeessään Palménille 26.2.1881 (J. A. Palménin kokoelma) Salonen kuitenkin kertoo enemmän tuosta prosessista ja edeltävästä käsikirjoituksesta. Kustantaja Weilin & Göös on ostanut käännöksen eräältä kansakoulunopettajalta hyvään hintaan, mutta pyytänyt myöhemmin Salosta parantelemaan sitä. Salonen kertoo myös oman näkemyksensä aiemmasta käsikirjoituksesta: hänen mukaansa edeltäjä ei ole hallinnut kunnolla ruotsia eikä myöskään luonnontiedettä.

Kirja-arvioita tutkiskellessa aloin pohtia mm. seuraavia kysymyksiä: 1) Mikä on arvion kirjoittajan ja tekstin kirjoittajan suhde? 2) Millainen oli arvion kirjoittamisen konventio eri aikoina?

Edellinen kysymys nousi, kun A. Rahkonen, joka itse laati suomennoksen Berlinin lukukirjasta vuosina 1865–1868, arvosteli *Kirjallisessa Kuukauslehdessä* vuonna 1868 melko kriittisesti Bonsdorffin (1866, 1867) sekä Murmanin ja Aschanin (1866) teoksesta Aschanin osuuden. Kaikki kolme teosta ilmestyivät samoihin aikoihin samasta aiheesta ja kilpailivat siten myös lukijoista. Murmanin osuutta Rahkonen tosin kehuu, mutta se onkin miesten tekemän yhteistyön vuoksi odotettavissa. Toisaalta Rahkonen on tietysti siinä mielessä hyvä arvioija, että hän tunsi alan hyvin. Joka tapauksessa henkilöverkostojen merkitys on huomioitava kirja-arvioita tarkasteltaessa. On hyvä tietää esimerkiksi B. Salosen tiiviistä yhteistyöstä J. A. Palménin ja A. J. Melan kanssa (joka tulee ilmi Palménin kirjeenvaihdosta vuosilta 1878–1881, Johan Axel Palménin kokoelma), kun lukee ainutta Salosen teoksesta *Zoologian alkeet kouluja varten* (1881) julkaistua kirja-arviota, jonka laativat juuri Palmén ja Mela (*Valvoja* 1881: 292–294).

Kirja-arvioiden kirjoittamisen yleisiä käytänteitä ajauduin pohtimaan siksi, että arviot ovat toisinaan hätkäyttävän negatiivisia, toisinaan yltiöpositiivisia. Vaikuttaa siltä, että suomeksi kirjoitettujen teosten arvioiden sävyihin on vaikuttanut paljon se, miten merkittävää suomenkielisen kirjan saaminen tietystä aiheesta on kussakin tilanteessa ollut. Aluksi kaikki suomenkielinen tietokirjallisuus tuntui merkittävältä ja tarpeelliselta: suomen kielen käyttöä haluttiin lisätä ja kieltä notkeuttaa. Vähitellen kieleen uskallettiin suhtautua jo kriittisesti ja ohjailevasti. Tästä esimerkiksi käyvät vaikkapa Bäckvallin Topelius-suomennoksista julkaistut arviot: *Luonnon-kirjan* suomennosta pidettiin verrattomana vuonna 1860, mutta *Maamme-kirjan* suomennosta 16 vuotta myöhemmin kritisoitiin ankarasti. *Ilmarisessa* (21.9.1878) ilmestyneen arvion mukaan jälkimmäisessä oli ”kankeita ja suomalaista korvaa loukkaavia lausetapoja”. Nähdäkseni Bäckvallin kieli ei *Maamme-kirjan* käännöksessä juuri poikkea *Luonnon-kirjan* kielestä. Kirjojen ilmestymisen välinen jakso oli kuitenkin suurten muutosten aikaa suomen kirjakielen kehityksessä, mikä ehkä sekin selittää suhtautumiseroja.

Kääntäjien keskinäisten yhteistyöverkostojen selvittämisen lisäksi kiinnostavaa olisi tietää, tunsivatko maallikkokääntäjät alan asiantuntijoita, joilta saattoivat pyytää neuvoja ongelmallisissa tilanteissa, mutta joita ei mainittu esimerkiksi teoksen esipuheessa. Ketkä kaikki mahdollisesti vaikuttivat käännökseen? Voisiko yhteistyötahoja selvittää muillakin keinoin kuin käyttämällä käännöksistä lähteviä aineistoja, joista olen kertonut edellä? Pohtimisen arvoista olisi myös se, mitä lähdeaineistoja kääntäjillä on ollut käytettävissä. Millaisia sanakirjoja heillä oli tai paljonko muuta alan kirjallisuutta? Tällaista on toisaalta vaikea selvittää – kaikilla ei ole jäämistöissään luetteloita omistamistaan kirjoista niin kuin esimerkiksi Elias Lönnrotilla. Oletuksia voi tietysti esittää sen perusteella, millaista lähdekirjallisuutta olisi voinut olla saatavilla.

Yleensä on kuitenkin tarpeetonta lähteä tekemään liian heiveröisille perusteille pohjautuvia arveluita, eikä myöskään laajoja selvityksiä kannata välttämättä aloittaa, jos tulokset tietää jo valmiiksi monista oletuksista rakentuviksi. Yksi mahdollisuus löytää lisätietoa tai -aineistoa on sattuma, joka tulee toisinaan apuun, kun etsii vihjeitä jostain prosessista. Esimerkiksi Bäckvallin käännöskäsikirjoituksen tuhoutumisesta Paavo Tikkasen kodin tulipalossa kertovan kirjeen löysin sattumalta erään toisen tutkimuksen yhteydessä, ja tietoa Salosen käännöstöistä yllättäen Palménin kirjeenvaihdosta. Sattumaan ei kuitenkaan voi tutkimustyössä luottaa, vaan on pyrittävä löytämään mahdollisimman aikaisin oikea suunta, siis tunnistamaan erilaisista vihjeistä se, jonka lisäselvittely tuo tuloksia. Tämä ei ole helppoa, ja tutkijan on jaksettava elää sen kanssa, että vihjeet johtavat toisinaan harhaan ja työtunteja vienyt jäljittäminen voi pysähtyä kuin seinään historiallisten vihjeiden äkkiä loppuessa. Harhapolut kuitenkin toivottavasti kehittävät tutkijan intuitiota siitä, mikä milloinkin on järkevä suunta, ja opettavat jatkossa tunnistamaan helpommin oikean suunnan siitä suunnasta, joka olisi vain ajan tuhlausta.

Lähteet

Berlin, N. J. 1868. *Lukukirja Luonnontieteessä. Suomen kansalle sovittamalla suomentanut A. Rahkonen.* Helsinki: P. Th. Stolpe.

Eurén, G. E. 1859. *Luonnon oppia.* Lukemisia Kansalle 107, 108, 109. Turku: J. W. Lillja.

Eurén, G. E. 1865. *Luonnon oppi.* Kolmas, lisätty painos. Turku: J. W. Lillja.

Halinen, Aimo 1963. *Jyväskylän seminaarin historia.* Porvoo: WSOY.

Johan Axel Palménin kokoelma. A. J. Melan ja Birger Salosen kirjeitä Palménille vuosina 1870–1881. Kansalliskirjasto.

Jussila, Raimo 1998. *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 696. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 101. Helsinki: SKS, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

KIA = Kirjallisuusarkisto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kirjallinen Kuukauslehti. 1866–1868. Fennicumin mikrofilmit.

Lütken, C. F. 1866. *Zoologia eli eläinkunnan luonnonhistoria*. Kirjoitti Koulujen tarpeeksi T:ri C. F. Lütken. Suomennos J. E. Berghroth'in Ruotsalaisesta käännöksestä. Kuopio: P. Aschan.

Lütken, C. F. 1871. *Zoologia eli eläinkunnan luonnonhistoria*. Kirjoitti Tanskaksi T:ri C. F. Lütken. Ruotsiksi kääntänyt J. E. Berghroth. Suomennos K. J. W. Unonius'en toisesta, uudistetusta ja lisätystä painoksesta. Helsinki: A. G. Weilin.

Lönnrot 1990. *Valitut teokset I. Kirjeet*. Toim. Raija Majamaa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 510. Helsinki: SKS.

Murman J. W. & Aschan, P. 1866. *Luotuis-Oppi Suomalaisille Alkeiskouluille*. [Sisällys: Eläintiede suomalaisille alkeiskouluille 1. Nisäkkäät ja linnut (J. W. Murman); 2. Rustiaiset ja kalat sekä selkäpiittömät eläimet (P. Aschan); 3. Kasvit ja kivennäiset. (P. Aschan).] Turku: J. W. Lillja

Pitkänen-Heikkilä, Kaarina (tulossa 2010a). Tietokirjojen suomentajat terminologian kehittäjinä ja vakiinnuttajina. Teoksessa: Hannu K. Riikonen & Outi Paloposki (toim.) *Suomennetun tietokirjallisuuden historia 1800-luvulta nykypäivään*.

Pitkänen-Heikkilä, Kaarina (tulossa 2010b). Suomentaja normien ylläpitäjänä ja rakentajana – Johan Bäckvall ja Topeliuksen *Luonnon-kirjan* suomennosprosessi. Teoksessa: *Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 259. Helsinki 2010.

Pitkänen-Heikkilä, Kaarina (tekeillä). Miten tietokirjallisuutta suomennettiin 1840-luvulla? Erään keskenjääneen projektin tarkastelua.

Segerstedt, Albrekt 1881. *Luonnontiede kansakouluja ja aloittelevia varten*. Suomennos viidennestä painoksesta. Jyväskylä: Weilin ja Göös.

Suomi 1859. Suomi, Tidskrift i fosterländska ämnen, 1859. Nittonde årgången. 1860. SKS, Helsinki.

Tapio. Sanomia Savosta ja Karjalasta. N:o 16, 1866. Fennicumin mikrofilmit.

Topelius-kokoelma. Topeliuksen ja Bäckvallin välistä kirjeenvaihtoa vuosina 1856–1875. Kansalliskirjasto.

Topelius, Zakharias 1856. *Naturens bok. Läsebok för de lägsta lärowerken i Finland*. Första kursen. Helsingfors: Z. Topelius.

Topelius, Zakharias 1860. *Luonnon-kirja Ala-alkeiskouluin tarpeeksi*. Suomentanut Joh. Bäckvall. SKST 23. SKS, Helsinki.

Topelius, Zacharias 1868. *Luonnon-kirja Ala-alkeiskouluin tarpeeksi*. Neljäs, parannettu painos. Suomentanut Joh. Bäckvall. SKST 23. SKS, Helsinki.

Topelius, Zacharias 1876. *Lukukirja alimmaisille oppilaitoksille Suomessa. Toinen jakso. Maamme Kirja*. Suomentanut Joh. Bäckwall. G.W. Edlund, Helsinki.

TVS = *Turun Viikko-Sanomat* 1820. ”Luontokappaleista taikka elävistä.” Kainotietokanta. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Vasenius, Valfrid 1878. *Suomalainen kirjallisuus 1544–1879. Aakkosellinen ja ainenemukainen luetelo*. Helsinki. SKS. SKST 57.

---

¹ Toinen painos ilmestyi samassa sarjassa vuonna 1861 ja kolmas, lisätty painos vuonna 1865 J. V. Lilljan kustantamana nimellä *Luonnon oppi*.

² *Nisäkästä* pidetään von Beckerin uudissanana vuodelta 1920 (esim. Jussila 1998). *Turun Viikko-Sanomissa* onkin eläinten taksonomiaa käsittelevä kirjoitus tuona vuonna, mutta siinä *nisäkäs* ei esiinny vielä terminä, vaan osana sanaliittoa ”nisäkkäät elävät eli kapeet, joilla on lämmin, punainen veri” (TVS).

³ Väitöskirjatyössäni käytin paljon Lönnrotin käsikirjoituksia, joten hänen käsialansa on sitä kautta tullut tutuksi. Myös Lönnrotiin erikoistunut tutkija Raija Majamaa vahvisti käsialatunnistukseni.